

Mitte müügiks.

Autoriit.

Eraldine aratõmme ajakirjast „EESTI ARST“ 1930, nr. 7.

Kuri silm ja tema pilgu maagiline mõju.

Eradotsent dr. med. O. Kuriks.

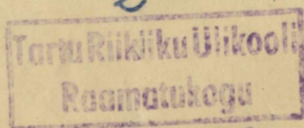
Vanema aja teadlasile oli silm ja tema tegevus, nagu nägemine ja vaade veel selgitamata mõistatus. Lihtrahvas teab sellest vähe veel tänapäevani. Primitiivsele loodusrahvale paistis silm alati olevat väga saladuslik, ja loodusinimese ohjeldamata fantaasia leidis siin palju müstikat ja maagilist jõudu. Viimane kiirgub silmast, satub siis teise inimese, looma või mõne asja peale ning tekitab seal õnnetust. Tuhandete variatsioonena keerleb muinasjutes, laules, romaanis jne. imelik mõju, mis sõltub silmast.

Surma ja haiguste kohta on loodusrahval üldine arvamine, et need pole mitte loomulikud nähtused, vaid tekivad vaenlase kurja silma või mõne muu jõu mõjul. On arvamine, et teatavalt inimesil, loomil või vaimel peitub silmas jõud, millega nad võivad ainult pilku heites inimese, looma või mõne eluta asja peale, seda kahjustada. Selline vaade aitab tekitada ettekujutust kurjast silmast (S e l i g m a n n) [ERA II 12, 502 (9); H III 25, 93 (6); H II 74, 829 (22); H II 24 178 (9)].

Kurja silma¹⁾ või pilgu all tuleb mõista oletust, nagu oleks mõnel inimesel või loomal omadus oma vaatega kahjustada teist inimest, looma või asja. Silmaga kahjustamist nimetatakse kahetamiseks, silmamiseks, äratagemiseks, imestlemiseks, äranõidumiseks, sõnatamiseks jne. Usk kurja silma maagilisse jõusse on üldine nähtus igal rahval nii hästi ennemalt kui ka nüüd. Seda usku pole haridus ega kultuur veel suutnud kõrvaldada tänapäevani [ERM 26, 18; EKns 48 IV, 25 (2); ERM 64, 59186; EKns 81 (10); HIII 25, 93/4 (c); HII 74, 883(5)].

Kõigist ebauus-kombeist loetakse usku kurja silma üheks kõige vanemaks ja kõige levinumaks. Üldiselt arvatakse, et ettekujutus kurjast silmast tekkis Idas, sealt siirdus esitaks Kreekamaale, Itaaliasse ja mujale. Vahemere kaldaile, ja pärast teisisse maise. Teised allikad jälle oletavad kurja silma tekkimist Skandinaavias. Rahvaste kokku puutumine sarnastab ebauus-kombeid mitmel mail. Ühesugused ebauus-kombed esinevad ka rahvail, kes ei ole kokku puutunud kunagi. Viimasest võib oletada, et mõned säärased kom-

1) Kurja silma nimetatakse veel: kade silm [ERM 26, 18]; kahe s. [H II 24, 178(9)]; sant s. [ERA II 9, 204(24)]; paha s. [ERM 63, 58809(10)]; võhlu (kadõ) s. [H II 60, 89/90 (49)]; kõörd s. [H III 19, 366 (83)], vildak s. ja õel silm.

127037

ARHIIVKOGU

bed tekivad iseseisvalt, nende tekkimise põhjused on üldised, mis peituvad sügaval inimese loomuses (Seligmann, Bastian).

Vanemaid allikaid kurja silma kohta oleks babülooni nõiasõnad. Neis nimetatakse sageli kurja silma kui suuremat õnnetuste tekitajat, kellele peavad alluma kõik inimesed. Need nõiasõnad on üles tähendatud sumeri, akkadi keelseil savitahvleil, millele vanus ulatub kuni 2000 a. enne Kr. ja milledest on säilinud paljud Briti muuseumis (Lehmann).

Ka teistel vanul rahvail leiame palju andmeid kurjast silmast. Heebrea keeli on kuri silm „*ajin horo*“, mis esineb sageli vanas juudi kirjanduses. Vanas testamendis küll otsekohe ei nimetata kurja silma, kuid leidub palju kõnekäände, millede all tuleb mõista kurja pilku, seda arvamist tõendavad ka Talmudi autorid. Nii leidub preestri õnnistuse sõnades ütetus, mida tuleb mõista „Jumal kaitse sind kurja silma eest!“ Vana testamendi Apokriiva raamatuis leiduvad kohad, kus mõista antakse kurja silma. Nii leiame Salomoni tarkuse sõnades (1, 12) ütelse „Fastinatsioon hävitab ja rikub, mis on kellelgi head.“ Jesus Sirachi raamatus (16, 8) on öeldud „see on kuri inimene (silm), kes näha ei või, kui inimestele tehtakse head, vaid pöörab oma näo kõrvale“. Talmudi autorite järele ka Kristus usku kurja silma.

Esimene, kes annab täielikuma seletuse usu üle kurja silma jõusse, on seaduse õpetaja Rabbi Amora, kes läheb isegi nii kaugele, et peaaegu kõikide haiguste tekkimises süüdistab kurja silma, ta ütleb: „99 inimest surevad kurja silma läbi, ja ainult üks loomulikku surma.“

400 a. p. Kr. räägivad Abai ja Raba kurjast silmast kui iseenesest mõistetavast asjast. Kuri silm kannab kadedused ja kaebused üle ilma. Ta valitseb üle Iisraeli, sellepärast nad kaldusid õigelt teelt kõrvale, kummardasid kuldvasikat, sattusid õnnetusse ja pidid Baabeli vangis minema.

Vanad kreeklased ja roomlased uskusid samuti kurja silma jõudu. Homeros ei kõnele küll otsekohe kurjast silmast; kuid tunneb aga Gorgo pea saatuslikku jõudu, mille vaatel, mütoлогия järele, seisatub veri ja kivistub inimene. Plutarchos (50—120 a. p. Kr.) pühendas pikema seletuse kurjale silmale (*ophthalmos baskanos*) ja püüdis seletada selle nõiduslikku jõudu.

Muhamed mitte ainult ise ei uskunud kurja silma, vaid kirjutas ka amulette selle vastu. Usk kurja silma oli islamis dogmaks, sest prohvet ise ütleb: „kuri silm on midagi tõenäoliku, kui leidub ilmas, mis rutem läheb saatusest, siis oleks see kurja pilgu lõök“. Muhamedi omaks peetakse ka ütetus: „inimene valdab omas hääles ja pilgus ühte tugevat jõudu, millega ta võib teha palju head ja kurja“.

Kuri pilk mängib araablaste seas kui ka üldse Idas väga suurt osa ja valitseb kõige seltskonna kihtide üle. Araablane riputab oma lapse, kaameli ja hobuse kaela palju amulette, sest neil pidavat olema jõud paralüüsida silma hävitavat mõju. Ka araablaste jurisprudentsis on kuri silm leidnud omale kohta. Siin vaieldakse selle üle, et kas vastutusele võib võtta ka seda isikut, kelle kuri pilk on teisele surma põhjuseks. Ibn Khaldûn'i arvamise järele pole see mitte tingimata tarvilik, sest kadedus ja kurjus on seesugused tunded, millede üle ei saa valitseda alati. Kurja silma peab araablane ka kõige suuremaks õnnetuste ja haiguste tekitajaks. Keegi araablane ütleb, et $\frac{2}{3}$ kõigist haudadest on tekkinud kurja silma läbi ja $\frac{1}{3}$ — hooletusest kaitsmises kurja pilgu vastu.

Irlastel olnud kuulus sõjamees Balar, kelle kahest silmast üks asefunud otsa ees, teine kuklas; viimane olnud temal alati kinni. Võitluses vaenlasega avanud ta kukla silma, ning selle pilgu mõjul langenud vaenlane surnult maha (Wilde).

Kui kaugele kurja silma tähtsus ulatus klassilises vanas ilmas näitavad veel tuntud Decemviri seadustahvlid Itaalias 450. a. e. Kr. Nende seaduste järele määrati isegi surmanuhtlusi isikuile, kes oma pilguga kahetasid vilja põldu ja puuvilja või haigustasid inimesi.

Isigonu'se ja Nymphodorus'e järele elanud Aafrika suguharud, kes oma kiitusega võinud kuivatada kasvavaid puid ja suretada inimesi.

Soome rahval olid kuulsad lapi nõiad. Laplast nimetatakse rahvaluules mõnikord „lappalainen kyytösilmä“ (= vildaksilm, kõõrdsilm, laplane). Harald Harfager'i saagas kirjeldatakse 2 laplast, kellede juures peatunud ilus Gunhild, et õppida nõia kunsti; nad võinud surmata inimesi oma pilguga, sest kui mõni elav olevus sattunud nende pilgu alla, siis lagnenud see surnult maha. Vihastunud need nõiad, siis pöördunud maa nende pilgu all ümber.

Bjärmeride ja amasobieride kohta räägib Olaus Magnus omas ajaloos, et nad võisid siduda inimest oma pilguga, sõnaga ja muu nõia kunstiga sedaviisi, et see kaotas vabaduse ja võimu valitseda oma mõistuse üle ja viimaks kõhnus, muutus luukereks ning suri.

Eestlastel leiame andmeid kurja silma kohta paljudes lauludes, uskumusis, vanasõnades jne. Nii loeme Eisen'i lugulaulus „Kuldjas“, et selle nimeline tütarlaps kohtab teel mõisniku tütart, teda küidab, paitab ja kohe jälle edasi sammub. Varsti peale seda haigustub laps. Mõisnik ühes abikaasaga oletavad, et Kuldja oma kurja silmaga on kahetanud lapse ja otsustavad karistada Kuldjat selle nõidumise eest.

Palju andmeid kurja silma kohta, mis kirja pandud, leiame vanavara kogudes, nagu Hurr'a kogud (H, HGr. Qu., HR, H Mapp), Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA), Eesti Rahva Muuseum (ERM), Eesti Kirjameeste Selts (EKS), Eesti Kirjanduse selts (EKNS), dr. O. Loorits'a kogu ja teised. Nii on tähendatud Hurd'a kogus [H II 24, 178(9)]: „Mõnel inimesel on kahe (kuri) silm, kui sarnane inimene teise peale vaadab, siis kahetab ta teise ära. Niisugune inimene ei tohi ka ühegi elaja looma peale vaadata.“

Meie rahva arvamise järele kahetab kuri silm peamiselt inimesi ja loomi. Eluta olevuste kohta leidub vähem andmeid. Siiski usuvad saarlased, et kuri silm võib kahju teha isegi laevale (Holzmayer, Osiliana I). Samuti on ka arvamise, et tuul, õhk ja muu loodus ei jää mitte ükskõikseks kurja silma vastu. Rahvas usub veel praegu, et tööriistad, nagu kirves, vikat, labidas, vanker ja muud vigastuvad kurja silma mõjul. Kui kahetatud on tööriistad nagu jahipüss, seatapmis-nuga, siis esimene ei lase hästi ja teine ei surma siga. „Kui hää pistja on, siis siga sureb kohe korrapäält. Aga kui mõnikord ei taha surra, siis on kellegi sant-silm noast üle käinud. Niisugune nuga ei tapa, torka kui kaua tahad“ [EKs 8 3150 (127); ERA II 12320 (11)]. On kuri silm käinud üle võrgu, ei lähe kalad võrku [H III 21374 (18)]. Kanga kudumise kohta öeldakse „vahest juhtub, et kuri silm kanga kudumise ajal ära rikub. See on üks hullematest tükkidest, mis juhtub. Lõngad lähevad segamini, ei saa edasi ega tagasi“ [H II 74, 883 (6)]. Mitte ainult loomad, vaid ka taimed pidavat kannatama kurja silma all, nii ikaldavat viljad põllul ja kuivavat puud kahetamise tagajärjel [H II 20, 816; ERM 26, 18]. Et kahtamine oleks saatnud kellelegi surma, selle kohta puuduvad andmed, küll aga teatakse sellele järgnevast haigustusest või mõnest muust õnnetusest.

Meil leidub rohkesti andmeid abinõude kohta kurja silma vastu. Viimased ei puudu ka teisel rahvail. Nii maalised vanad roomlased laeva peale või selle ninna silma kuju, mis pidi kaitsma kurja pilgu vastu. Seal on see komme üle viidud ka kristlikku kiriku, sest paljudes kirikutes on asetatud altari ette või mujale jumala silma kuju. Arvati juba vanasti, et jumala silm kirikus kaitseb kirikulisi kurja silma ja muude õnnetuste eest.

Muhameedlased tarvitavad tihti poolkuud kurja silma vastu. Üldse õnnetuste ärahoidmiseks kantakse mitmesuguseid amulette, millede peal on sageli näha käsi harevil sõrmedega, viimane on kaitse otsija palvesümbol ähvardava õnnetuse ja nõiduse vastu. Majaustele ja väravaile seati Gorgo pead, lõvid, koerad ja hundid irevil hammastega. Ka praegu leiame veel ustel ja väravatel seesuguseid päid irevil hambaiga. Kaitseks kurja silma vastu oli ka rusikasse tõmmatud käsi, mille põial jäeti välja sõrmede vahelt. Kurja silma vastu tarvitati ka palju laule, sõnu ja salme, samuti leidusid abinõud teha kahjutuks kahetust.

Kõige õrnemad ja tundlikumad kurja silma ees olid väikesed lapsed, sellepärast hoiti neid iseäranis hoolsasti, et neid näha ei saaks vähivõoras inimene. Ka praegu kardavad mõned vanemad laste pärast kurja pilgu suhtes ja varjavad neid võõraste inimeste eest. „Tuli keegi võõras inimene perekonda, kus lapsi oli, siis pidivad lapsed kuhugi pimedasse nurka või voodi alla minema, et võera äraminekul võisivad lapsed jälle päevavalgele ilnuda, kui tua põrand pühitud ja võera jälgede pääle õuest tuhka riputud oli“ [EKnSc, 81 (10)]. Lapse haigustumise puhul öeldakse Setumaal „timäl om silm saanu“, „täl om kadõhus saanu“. Kadeda meelega vaatamine lapse peale pidada ära silmama teda. Vahest võivad isegi vanemad silmata oma last (M a n n e n). Kaitseks kurja pilgu vastu kaabiti lapsele pesusse hõbedat või vaske, pandi kaasa elavhõbedat, lendkuld, juudasitta (*asa foetida*) ja muud [H I 9, 33 (1); H III 11, 569 (7)]. Boeckler nimetab omas töös, et lastele pandi ka raha, leiba ja muud kuhugi kaitseks nõiduse vastu. *Asa foetida* leidis üldse väga suurt tarvitamist kahetamise kui ka nõiduse vastu „kui inimesel juuda sitta lõhna man, ei ole sis kahetados ärr“ [H II 32, 231 (14)]. „Amuletina“ kandsid mehed *asa foetida*t taskus, samaks otstarbeks hõidsid neiid ja naised seda rohtu preesi või sõle all (Eesti mütolooogia), või õmblesid riiete ja vöö vahele [H II 60, 88/9 (48); H II 59, 838 (35)]. „Priskeil latsil hoijeti Iuda sit nãrdsoka kaalah, et silmä viga külge ei nakas. Nii samuti hoitsid noored neijod ja noorikud Iuda sitta sõlõ veere all, nink kui koheki võõra rahv sekkä lätsiva, sis pitsitva (pag. 736) hammastega Juuda sitta. Ka kevade kõiteti voonakesile Iuda sitta kaala ümberilla sisse, neet õrnad loomad pelkivä kõige rohkem kaelitamist“ [H III 11, 735/6 (7)]. Üldse kardeti kõige rohkem laste ja noorte loomade pärast „võõrale inimesele, kes ei ole omast majast, ei tohi näidata noori lapsi, vasikaid, põrsaid, tallesid, ani ja kanapojad, need varjatakse baha sõna ja kadeda silma eest peitu“ [EKnS 48 IV, 25 (2); Jung].

Elavhõbe leidis „amuletina“ laialdast tarvitamist, iseäranis koduloomade suhtes. Hobustele pandi seda lakka, kariloomadele sabajõhvi. Võrumaal puuritakse pihlaka pulka auk, kuhu asetatakse elavhõbe; see pulk panakse lehma saba jõhvi karja välja laskmise puhul ja nii viisi pidi loom olema kaitstud nõiduse eest. Virumaal lastakse mõnes kohas loomad kevadel väljalaskmise puhul väljuda üle terava kirve. K r e u t z w a l d'i järgi tarvitati mõnes kohas elavhõbeda asemel kahetisrohte ja nõiakollasid (*lycopodium*). Kahetuskollasid keedeti röösa piimaga ja anti seda lapsele juua kahetuse vastu; samaks otstarbeks küpsetati kollasid leivapätsis ja söödeti seda leiba lapsele. Rahvas tunneb kahetamise vastu ka kurja silma- ja nõialehti (*thymus serpyllum*); need kasvavad suure metsa all liivase nõmme pinnal. Neid lehti antakse lehmale süüa, siis pidavat see kaotama kurja silma läbi saadud vead nagu piima äraräämine, selle venimine, usside tekkimine piimas ja muud (Eisen).

Kahetamise vastu tarvitati palju sõnu, salme ja ebausku kombeid, mida ma siin ei hakka ette tooma ruumi puuduse pärast. Nimetan tähtsamad rohud¹⁾, mis leidsid laialdast tarvitamist nii hästi kurja silma kui ka muu nõiduse vastu:

Kahetisrohi = kahetsuserohi = nõmme liivatee = *thymus serpyllum*..

Kaetusetee = põldkannike = *herba violae tricoloris*.

Kaetserohi = vareskold = *lycopodium selago*.

Kahetiskollad = nõiakollad, kuusekollad [H III 19, 327 (11)] = *lycopodium selago et l. clavatum*.

Kahetsekivi = pisuhännaveri = *resina draconis*.

Kahetsemise pill = *pilula equorum*.

Kahetsemise pulber = suitsutuse pulber = *pulvis fumalis*.

Kahetsemiserohi = suitsutuse tee segu = *species fumales*.

1) Nimestiku kokkuseadmisel kasutatud allikad: Wallner, Wiedemann ja vanavara kogud, nagu Hurd'a, dr. phil. O. Loorits'a, dr. phil. nat. G. Vilberg'i ja teised allikad.

- Kahetsemise rohi lehmadele = loomaõli = *oleum pro pecoribus*.
 Kahetsemise terad = föönumkreek = *semen foenigraeci*.
 Kahetsemise õied = suitsutuse tee segu = *species fumales*.
 Kahetsuse kivi, hall = *stibium sulfuratum nigrum*.
 Kahetsuse pulber = rahustuse pulber = *pulvis temperans*.
 Kahetsuse sool = väävelhapu naatrium = *natrium sulfuricum*.
 Kahetsuse tilgad = *tinctura valerianae*.
 Kahetsuse õli = puutinktuur = *tinctura lignorum*.
 Kadõhus pulber [H III 22, 320 (4)]; 1) *pulvis equorum*, 2) *semen foenigraeci pulv.*, 3) *hydrarg.*
- Kurja silma eli = 1) puueli = *tinctura lignorum*, punaseks värvitud (kanti klaasiga ligi amuletina); 2) aloe tinktuur = *tinctura aloes composita*; 3) aromaadne piiritus = *spiritus aromaticus*; 4) *tinctura asae foetidae*; 5) *tinctura valerianae*.
- Kurja silma eli, kollane = *oleum ricini*.
 Kurja silma eli lastele = *spiritus aromaticus*.
 Kurja silma eli loomale = 1) *tinctura Galbani*; 2) *tinctura lignorum*; 3) looma eli = *oleum pro pecoribus*.
- Kurja silma kaetus = suitsutuse pulber = *pulvis fumalis*.
 Kurja silma muna = hobuse pill = *pilula equorum*.
 Kurja silma pulber = kumbeeba pipra pulber = *pulvis cubebae*.
- Kurja silma pulber loomale = hobuse pulber = *pulvis equorum*.
 Kurja silma lill.
- Kurkumed = *radix curcumae* [ERA II 13, 66/7 (55)].
 Karbi rohi [Hiii v. II 6, 290 (39)].
 Kuum tuhk [H, R 2, 6 (31)].
- Lendav kuld ja lendav hõbe = *aurum foliatum* ja *argentum foliatum* [H 1166, 676 (243)].
 Imestisrohi = *polygala amarella*.
- Musta ussi tuhk = 1) luusüsi = *carbo ossium*; 2) *pulvis equorum*;
 3) *pulvis epilepticus niger*.
- Niisujuur = 1) valge upsujuur = *rhizoma veratri* (valge niisujuur);
 2) seatubaka juur = *radix hellebori nigri* (must niisujuur); 3) roheline niisujuur = *radix hellebori viridis*; 4) südame-emajuur = *radix gentianae*.
- Nõia eli = 1) puutinktuur = *tinctura lignorum*; 2) *tinctura benzoës*;
 3) *tinctura aloes composita*; 4) *t-ra valerianae*; 5) Johannisõl (Wiedemann 93) = *extr. fil. maris*?
- Nõia eli, kuiv = maopalmi vaik = *resina draconis*.
 Nõia eli lastele = 1) apteegitilli piiritus = *spiritus foeniculi*; 2) apteegitilli õli = *oleum foeniculi*.
 Nõia eli loomadele = 1) naistepuna õli = *oleum hyperici*; 2) loomaõli = *oleum pro pecoribus*.
 Nõia eli, punane = 1) *t-ra lignorum*; 2) *t-ra valerianae*; 3) *oleum jecoris aselli*; 4) *oleum hyperici*.
 Nõia eli, valge = 1) *spiritus foeniculi*; 2) *spiritus aromaticus*.
- Nõia või = 1) *ung. althae* (Wiedemann 1399); 2) sea rasv, värvitud kollaseks kurkumei pulbriga (Jung); 3) kollane salv = *unguentum flavum*;
 4) maipalsam = *balsamum majale*; 5) vaseliin; 6) kopranõre = *castoreum*.
 Paha silmaga inimese pastla hõlv (ERM 64, 59186).
 Pantskrivi = pantskrim = Grünspann, *aerugo vulgaris* [H II 66, 676 (243); H III 25, 93/4 (c)].
- Pisuhänna veri = 1) *sanguis draconis* (*calamus draco* palmi vaik); 2) puutinktuur = *t-ra lignorum*.
- Punane raha vask (ERM 64, 50186).
- Rabanduse kivi = 1) must = *stibium sulfuratum nigrum*; 2) punane = *cinnabaris*; 3) maopalmi vaik = *sanguis draconis*; 4) verikivi = *lapis haematitis*.

Raud-terariista rooste.

Ütsme rohi = üheksa ime lill = üheksama rohi = *flores verbasci*.

Üheksa kahetsemise rohi = *elixir ad longam vitam*.

Üheksa silma pulber = *semen foenigraeci pulv.*; 2) *pulvis equorum*.

Ülekülakurat = 1) *electuarium theriacale pro pecoribus*; 2) *pulvis cubebae*.

Ülemerekurat = *pulvis fumalis*.

Abiotsimiseks nõiduse vastu pöörduti sageli ka „targa“ poole, kes ravis kahetamist ka sõnadega. Tark loeb nõia sõnu tasa ja arusaamatult, nii et pealtkuulaja ei mõistaks neid, vastasel korral hakkaks see ise tarvitama neid ja samuti ka kaotaksid need sõnad terveks tegeva toime.

Kahetamiseks pidi objekti kauem vaatama, sest „vilksentes ei tähenda“ (ERM 63, 58829/30). Kahetamine toimus sageli kiitmise ja imestlemise läbi, näiteks lapse ärategemiseks küideti teda, et ta on ilus, kasvanud, kosunud jne. Sarnasel puhul selle mõju paraliüsimiseks peab kahetajale vastu vaidlema, ütleva, et enne oli laps veel palju kenam ja tublim, kui praegu; vastu vaidlema peab just kiitja kuuldes, tähendab, käesolevat seisundit halvemaks nimetama, kui see on kahetaja sõnade järele. Tüüpiline kahetamisviis oleks järgmine: „Tuli mõni võõras inimene ja näge väiksid latsi, põrsaid, tallekesid, või muid looma poige ja kui ta mõne seandse tähendave (pag. 94) sõna ütles, nagu: „küll om su poig priske, küll om sull ilus hobene“, „küll om kärmas laits!“ — „Ui, ui, küll om iluse põrsa, siandse söövä vist häste jne.“ — Jääse nüüd laits haiges, põrsakse kangu ja ei söö enämb sis olli sii inemene „kahe“ ja loomaksil ei ole muud viga, kui et om ära sõnadet; — Selleperast hoidas noori loome ikki võõra sillme iist kõrva“ [H III 25, 93/4 (c)]. Võõrale, kes nõnda viisi oma sõnaga teisele kahju teeb, üteldakse vastu: „ptüi sina kahekonn, siis olivad veel ilusamad ja priskemad kui sa es näe“ ehk jälle: „ära, ära kaheta“. Nende peale kostustega kahetus ei hakka. Kahetus hakkab ainult noorest nõrkadele, vanadele palju ei mõju“ [HGr. Qu. 285/6 (33); H III 16, 399 (7)]. Kahetamisele allusid ka mesilased (linnupuud) (ERA II 5, 533).

Et kahetajal on iseäralikud omadused ja jõud, siis pidavat neil olema rahva ettekujutuse järele ka vastav välimus, mis lahku läheb hariliku inimese omast. Loomu poolest on nõiad kurvameelsed, armastavad üksindust, räägivad sageli üksi ja teevad kõiksugu liigutusi; seltskonnas on nad rahulikud ja vaiksed (B e r r y). Välimus on neil saladuslik, keel iseäralik, valitud. Otse ei julge nad näkku vaadata, vaid juhivad enda pilgu kõrvale; läheb keegi neist mööda, siis vaatavad üle õla tagasi. Silmad põlevad ja keerlevad neil kui ussil. Pilk on neil elav, lõikav, läbitungiv, terav või tume, udune ning ühes sellega hirmus, õel, kaval jne. Nende pilku võrreldakse ka kärnkonna omaga (S e l i g m a n n).

Harilikult peetakse nõiaaks või kahetajaks seda, kellel on mingisugune viga või puudus, või kes välimusega milleski suhtes eraldub teistest. Ristamisi hambad — „ammad rissdi ja puseriti“ (H II 20, 816), või „2 rida hambaid suus“ olla ka kurja silma tunnus [H I 2, 478 (87); H II 58 503 (28); HGr. Qu., 285/6 (33)].

Liiga suured, punnis silmad (*exophthalmus*), või liiga väikesed, mis asuvad sügaval silmakoopas (*enophthalmus*) peetakse kurja silma tunnuseks. Ühe silma kaotusega omandavat teine silm kurja pilgu. Üldiselt on igal pool suur kartus ühesilmaliste ees, sest nad olla kadedad teiste peale, kededel on kaks silma ja sellepärast kahetavad neid. Punased silmad kui ka laud olla kardetavad, sest kes vaatab nende peale, pidada haigustuma.

Iseäranis kahtlasiks peetakse viltu vaatajaid (*strabismus divergens*), tähendab, kui üks silm vaatab väljapoole. Juba välimuse poolest pakub nüüsgune isik vastiku mulje. Otse näkku vaadates vahib viltuolev silm alati kõrvale, selle pärast et südametunnistus ei olevat puhas. Säärast silma peetakse piilujaks, luurajaks, sest ta ei lepi sellega, mis ta näeb otse, vaid tahab uurida veel rohkem, püüab vaadata kõrvale ja isegi selja taha. Kahetaja omaduseks loetakse ka värisevat silma (*nystagmus*) [S c h m i d t - R i m p l e r].

Mitme teraga silma (*membrana pupillaris perseverans*) peetakse kurja pilgu tunnuseks. Serbia laules jutustatakse kahe silmateraga mehest, kellel palju maagilist jõudu ja kes võis võluda oma pilguga kõike.

Veel kaugemale ulatub rahva ettekujutus, mille järele ei leidu mõnel nõial mitte ainult mitu silma tera, vaid leidub isegi kaks silma muna ühes silmakoopas. Nii kirjutab reisija Mandeville (1306—1362): Ida naistel on silmad kui läikivad kivid, ühes silmas on kaks silma muna, kõik, mida nad vaatavad, peab surema. Ka Ovidius'e värssides on ütetus, et ühes silmas on kaks silmamuna. Sardiinia saartel on leitud pronkskujud, millel ühes silmakoopas asetatud kaks silma.

Värvi poolest peetakse ilusaks ühed silmad, kuna teised loetakse inetuks. Harilikult on harjunud rahvas värviga, mis esineb sageli ja seda peetakse ka meeldivaks, nagu meie rahval sinakad ja hallid silmad. Värvid, mis leiduvad harvemini, nagu meil must ja pruun, need ei rahulda rahva esteetiliselt tunnet, ning nende peale vaadatakse kahtlaselt. Niisuguste värvuste omanikeks peetakse meil üldse musta verega inimesi, nagu juudid ja mustlased; selle kohta leiame rahva luules: „kahtaja omma üks tinne musta tünni ja verega, valge inimese (valusa näoga) ei kahta, selle sis ka latsi naide eest hoidedas (kasi lats, kui juut tuleb) [EKS 8° 3, 144/5 (101) 2; H III 531 7; H, R6, 787; H I, 6, 68; H II 42 (17); ERM 26, 18; Manninen]. Venelase kohta öeldakse, et kui see ära kahtab lapse, siis ei pea saama abi üldse enam, sest venelased olla väga kurja silmaga (H Mapp, 46). Üldiselt blondiinid ei pea brünettide silmi usaldusväärseiks ja ümberpöördukt. Värvide hindamise mõõdupuu on paljudel rahvail ja isikuil isesugune ja mõnikord käib see täiesti vastuoksa, nii et mis ühed peavad kõige kenamaks, see on teisile kõige inetum, näiteks põhjamaal hinnatakse kõige enam sinisilma, kuna idas on see silm vastikumaid ja inetumaid (Magnus).

Värvused, mis esinevad sageli loomadel, nagu roheline, kollane ja muud seesugused, peetakse kenadeks küll loomade eneste suhtes, kuid kui samad värvused leiduvad aga inimesil, nagu öeldakse „kel kassisugutse musta silma omma“ [EKS 8° 3, 144/5 (101) 2], siis ei rahulda need esteetilisi tundeid ning need silmad teenivad kahtlustamist.

Ebameeldivaid silma värvusi peetakse kahtaja tunnuseks. Samavärvuslisis silmis rahvas kujutab endale ette kõike kurja ja halba, nagu nõide, kuradit ja muud. Millegi pärast näeb meie rahvas kuradit, kellel olla punased silmad. Põlgus silma värvuse vastu on paljudel rahvail väga mitmesugune. Venemaal kardetakse enam musti ja kollaseid silmi. Eesti rootslased põlgavad pruune, prantslased — mererohelisi, türkklased, araablased ja üldse idarahvas, nagu juba eelpool tähendud, siniseid silmi. Idas kujutatakse ette ka kuradit sinisilmadega. Põhja Kolumbia indiaanlasil on sinisilma ees säärane kartus, et neid inimesi peetakse kahtlasiks nõidadeks ja hukatakse vahest ainult sellepärast, et neil on sinisilmad.

Mitmevärvuslised silmad (*heterochromia iridis*) või kahevärvuline viikerkest, kui haruldased juhud, loetakse samuti kurja silma tunnuseks. Kurja pilgu suhtes kahtlustatakse ka reaktsioonita silma. Pisarate puudumine suure ärrituse puhul olenevat kurjast silmast, sest kurat hoidvat kinni pisarad ja ei laskvat neid joosta (Hovorka u. Kronfeld, Hirschberg).

Eesti rootslaste järgi omandavat ka need kurja silma, kes sünnivad jalad eespool (Russwurm, Eibofolke). Meie rahva arvamise järgi peab ära lõigatama juuksed, milledega sünnib laps (titejuuksed), jääb see tegemata, siis tekkivat lapsel kuri silm (Wiedemann). Nõiaaks muutuvat ka naine, kes kannab kaenla all kärnkonna ja imetat teda.

Kahtajad jagunevad kaheks osaks: meeleldi kahtajad ja teadmata kahtajad. Esimeste hulka kuuluvad mitmed kurja loomuga inimesed, kõige pealt nõiad ja soolapuhujad, kes teisile kahju teevad meeleldi ja eesmärgiga. Tadmata kahtajad ei ole selle vastu mitte ainult kurjad, vaid võivad olla ka head inimesed, kelledele aga see kahtamise omadus on osaks saanud ja mida nad arendavad teadmata ja tahtmata. Nii leiame rahva luules: „mõnel ini-

mesel olle seandse silmä, et kui ta võorast looma näge, sis jääse see pödeme ja ei söö enam. See kurja silmäge inemene ei mõtlelevt esi kül midägi halba, aga tal olevet seesugune halb vaade“ [H III 25, 93 (b); ERM 63, 58809/10; ERA 117, 458 (7); H II 20, 816]. Kellel puudub see jõud, see ei saa avaldada teise peale ei pilguga ega sõnaga mingisugust mõju. Piiblis ja Talmudis leiame palju juhte, kus kuri silm halvas kedagi, hävitas või vigastas muud viisi.

Ajaloos nimetatakse isikuid, kellel olla olnud kurjad silmad. Kurja silma omadusiga kirjeldatakse näiteks Austrias komponist Offenbach'i. Viimane komponeeris muusika ooperile „Schmetterling“. Seda ooperit mängides said paljud artistid hukka, ühed põlesid ära, teised said gaasi plahvatusse läbi otsa. Mitmed lauljannad kaotasid hääle, tantsijannad murdsid jala. Paljud teatrid, kus mängiti tema tükke, põlesid maha. Prantsuse luuletaja Gautier kandis kaelas amuletina korallist sarvekese kaitseks Offenbach'i kurja pilgu vastu (Seligmann). Kui palju oli neil õnnetusil ühendust Offenbach'i kurja pilguga, jääb muidugi küsimuseks. Kurjad silmad olnud ka Rooma paavstel Pius IX, Leo XIII ja keiser Napoleon III.

Meie ajaloos puuduvad säärased isikud, kuid leidub neid siiski mõnede mõisnikkude hulgas. Nii teatakse rääkida ühe Kiu mõisniku kohta, et tema vaatest jäänud loomad tõbiseks, isegi ta oma kari. Sellepärast hoidunud mõisnik kokkupuutumast loomadega ja käskinud ära ajada neid sealt, kuhu ta ilmunud. Samuti jutustatakse ühest Karula mõisnikust, kes arvanud, et tema nähes külitud viil ei kasva; sellepärast külvil ajal põllule minnes saatnud ta teenri ette hoiatama, et tema juuresolekul mitte ei külitaks (Eisen). Analogsed andmed leiduvad ka ühe Võisiku „mõisa proua“ ja ühe „virtina“ kohta, kellede vaade kahetanud loomi [ERM 63 58829/30; ERA II 7, 458 (7)].

Sugupoolest olla nõiakunsti rohkem naisil kui mehil, sest esimesed on kergemeelsamad, sellepärast on neil vähem usku Jumala sõnasse, mille tõttu neid kergemini üles otsib demon, sest ta tahab hävitada usku. Sellest tulla ka sõna *femina*, mis tähendab vähe usku (*fe* = *fides* = usk, *minus* = vähem). Naised on rohkem vastuvõtlikud vaimude mõjule. Nende keel on libe ja nad vaevalt suudavad salaja hoida oma sõprade ees mis nad kuulnud halba. Et neil omal vähe jõudu, siis kätte maksmiseks pöörduvad nõidade poole ning satuvad nende võimule. Muhamed tähendab: ma pole meestele jätnud suuremat häda, kui naised. Iseäranis rohkesti räägitakse naiste kurjast pilgust menstruatsiooni ajal, sest see aeg pidada nad kergesti alluma deemonile (Seligmann).

Kurja silmale alluvad kõige kergemini väikesed lapsed ja isikud, kellel õnnestub hästi mingisugune ettevõte, või kellede peale kade olla on teistel teatav põhjus; näiteks kõrge koht, au ja muud sihukesed omadused tõmbavad kadeda ja kurja silma enese peale. Sellepärast suuremad isikud nagu kuningad, vürstid, sõja juhid, oraatorid ja teised nende taolised peavad kõige rohkem kartma hädaohtu kurja silma pärast. Sokrates ütles kord ühele oma õpilasele, et ära räägi nii kõvasti, sest sellepärast võib nõid ümber lükata sinu kõne (Seligmann).

Keskajal oli kartus kurja silma vastu väga suur. Kohtus ei asetatud nõide mitte sinna, kus istusid harilikult kaebaalused, vaid kohtunikkude taha. Arvati, et kohtunikkude ees istudes mõjuksid nõiad endi pilguga nende peale halvasti, sunniksid tegema otsust eneste kasuks.

Arvatakse, et vaadetakv tunneb lihtsamat pilgu mõju, tähendab, saab aru, et teda vaadatakse. Kõva pilguga nagu võiks teist sundida isegi vaatama tagasi. Selles suhtes on ka katseid tehtud, nii leidsid Titchener ja Goover, et 50% katsetavaist tundsid pilku. Prantsuse maal kriminaalvanglas tehti ka katseid. Viit politsei agenti, kellel arvati olevat palju maagilist jõudu, sunniti fikseerima ühest kongi aknast värava vahti, sellest ei teadnud viimased muidugi midagi. Vahtidel oli selja taga paljas kivist sein, mis isenesest ei pakkunud mingisugust põhjust tagasi vaatamiseks. Kümnest tund-

sid kolm, et neid fikseeriti selja tagant ja vaatasid tagasi; üks neist tundnud isegi nagu kerget külge puudutamist.

Mõnedel isikuil olla isegi immuunsus kurja silma vastu, nii et viimane ei saa mõjuda neisse.

Vanasti oli usk kurja silma väga levinud ja isegi õpetlased pidasid seda dogmaks. Filosoofid uurisid seda küsimust ja püüdsid seda teaduslikult seletada. Nende ülesandeks oli näidata, kuidas toimub kurja silma mõju ja tema järeldused. Et neile paistis kuri silm olevat tõsiasi, siis ei suuda need hüpoteesid, mis siis üles seati, kurja pilgu selgitamiseks, rahuldada praegusaaja uurijaid.

Esimene filosoof, kes andis täielikuma seletuse kurja silma kohta, oli Plutarchos (50—120 a. p. Kr.). Tema seletab, et nõia omadusiga inimesest väljuvad kiired (pildid), mis täidetud kurjusega ja paha tahtmisega. Need kiired (pildid) tungivad kahetatavale kehasse ja hingesse, tekitavad seal segadust ja halba. Pahatahtlikud kiired, kui mürgised nooled, voolavad välja just silmast.

Quastalla'n'i järgi voolab välja kahetaja silmast nägemata ollus, nagu ussi silmast mürk. See nägemata ollus on igal inimesel kaasas; kui inimene vaatab kedagi, kes temale meeldib, siis voolab see ollus õhku, sealt vaadatavasse ja tekitab selles õnnetust. Konveks-klaasid kontsentreerida silma kiired tulipunkti ja tõstavad sedaviisi nende mõju, sellepärast iseäranis hoitatakse nende eest, kellel on sarnased klaasid ees.

Paracelsus (1493—1541), Helmont (1577—1630) ja teised autorid eitavad silma mürgilisi kiireid ja arvavad, et silmamine seisab mingisuguses silma tahtejõus (*Willenskraft, imaginatio, impressio*), mis võib mõjuda teise peale ka ilma kehalise abita (Seligmann).

Ühes Mesmer'iga (1734—1815), nõnda nimetatud elu magnetismi ajajärgu asutajaga, tekkis ka uus vaade kurjale silmale. Loobudi nõidusest, silma kiirtest, rikutud mahladest, kurjadest vaimudest ja muust. Nende asemel tuleb mõistatuslik jõud, mis tungib igalt poolt läbi, kõik kehad ühendab maa peal; see jõud väga sarnaneb magnetismile, tungib närvesse ja sunnib neid tegutsema. Tähendatud jõud mõjub teisisse mitmet viisi, käe liigutusega, lihtsa tahtmisega ja ka pilguga. Kõige intensiivsemalt mõjub see jõud aga terava pilgu abil, mis juhitud teatava isiku peale (Wolffart, Robiano järgi elu magnetismi tegevus seisab ühe olluse „fluidum'i“ kiirgumises, mis toimub naha kui ka silma kaudu. Kieser näeb kurja pilgu mõju psüühilises tahtmise tegevuses. Magneetiline silma tegevusjõud, mis ühes kõva tahtmisega on juhitud teise peale, peab mõjuma telluuriliselt. Ühel on seda maagilist jõudu rohkem, teisel vähem.

Nork seletab silma tegevust jälle oma viisi. Silm on tegutseva inimese vaimne käsi, mille läbi juhitakse tegevus väljapoole ja võetakse vastu tundeid. Sellepärast, kui inimene on passiivne, esineb silm kõige vastuvõtlikuma organina ja suigub kõigist tunde organeist esimesena. Vastuoks, on inimene aktiivne, siis muutub silm ka kõige teguvõimsamaks organiks. Sel põhjusel tegutseb kõigist organeist ühes kätega kõige sagedamini magneetiliselt silm. Umbes samasugune on Reichenbach'i järgi välja voolav „Odlicht“; viimane sarnaneb elektrile, kiirgub keha teravamaist osadest ja silmast vaatamise puhul. Need kiired mõjuvad teisesse.

Lõpuks jääks selgitada, kas kurja silma all peitub üldse midagi tõelist, kas silm võib mõjuda teistesse ja missugused põhjused kutsuvad esile kartuse kurja silma vastu, või tuleb pidada kogu seda lugu lihtsalt rahva ebausuks ja fantaasiaks. Täiesti ilma mõjuta teistesse ei ole silm, seda on täheldatud juba ammu, kuid vanasti ei osatud seletada seda küsimust otstarbekohaselt. Alles 1841. a., kui Inglise arst Braid hakkas uurima hüпноosi teaduslikult, leidis see küsimus uue valgustuse. Kunstuni oli enne seda juba ammu tegelikult tarvitusel paljudel rahvastel, kuid seda ei uuritud teaduses. Nii on teada, et paljud palvetajad suigutasid endid kunstunne fikseerides palvetamisel üksisilmi mõnda asja. Hüпноosiga satub inimene kergesti teise mõjule. Teise mõjule

allub objekt tihti ka ilma hüpnosita, nimelt suggestiooniga, s. o. ilma süügitamata. Mõlemal juhtudel omandab objekt ümbritsevast ilmast elamusi täiesti passiivselt, ilma tänelepanemata ja koostööt. Suggestiooniga anduvad edasi paljud tunded, liigutused, läbielamused ja tahtmused, mis suggereeritavale just kui hakkavad külge. Säärasel puhul mingisugune väline nähtus avaldab nähtavaid tagajärgi umbruse peale. Nii on teada, et kui keegi seltskonnas haigutab, see hakkab kergesti külge teistele. Naeratab keegi kooli klassis, siis pahvatab kogu klass naerma, ilma et teataks mille üle naeratakse. Nutt palvetamisel, haual, kurbmängus on samuti väga külgehakkav. Haige häda nähes tunnevad mõned sama häda kannatavat, isegi tekib valu samal kohal, kus teda on nähtud teisel. Laeval, nähes merehaigeid ja nende häda, haigustuvad tihti teisedki sama haigusega. Iseäranis tugevasti mõjub kartuse tunne.

Nagu üldiselt teada, mõõdub monikord hambavalu hambaarsti poole minnes. Kartuse mõjul muutub ka organite tegevus, süda hakkab töötama kiiremalt, hingamine muutub sagedamaks, veresooned koonduvad või laienevad ja inimene kahvatu või punastub. Ka troofiliste närvide tegevus on seotud psüühiliste mõjudega, näiteks juukste halliksinemine ehmatuse või hirmu puhul. Raseduse ettekujutuse puhul on tekkinud selle tunnused nagu rinna näärmete paisumine, kõhu suurenemine jne. Hamburgis koolepandemia puhul 1892. a. haigustsid paljud kartusest selle haiguse vastu.

Suggestioon võib mõjuda ka vahendi tegevusele. Nii jutustab üks arst, ta andis haigele rohutähe unepuuduse vastu pillide muretsemiseks. Haige sai apteegist rohu kätte; tema oli enne pilli tarvinud kõhu kinnioleku vastu ja arvas, et kõik pillid on selleks otstarbeks. Haige võttis pillid sisse uskudes, et neist läheb kõht lahti. Tagajärg oli, et pillide mõjul ei tulnud uni, nagu vahend pidi mõjuma, vaid kõht läks lahti.

Väga tunduvalt mõjub nõnda nimetatud *ophthalmophobia*. Paljudel isikul on piinlik seista suurema rahva kogu ees, või sealt mööda minna, kus otsa vahivad hulkade pilgud; samuti pole just kõige meelepärasem olla, kuigi üksik isik silmitseb teravalt ja vahetpidamata. Alamad kardavad ülemate pilku ja värisevad nende ees. Iseäranis tunduvalt mõjub pilk lastesse, kes kergesti hakkavad nutma kohutava pilgu all. Vahitakse kellelegi otsa üksisilmi, siis satub viimane varsti segadusse, hakkab otsima, et kas tal ei ole midagi korrast ära. Samuti ei saa paljud urineerida teiste juuresolekul. Veel teravamalt paistab välja *ophthalmophobia* mõnel isikul, kes väga kardavad võõrast pilku, kas ühe isiku või kogu seltskonna ees. Neil tekib väga piinlik tunne, nad punastuvad või kahvatuivad, värisevad, käed külmuvad, higistavad, südame töötamine kiireneb, mõtted ja mõistus lähevad segamini ning võivad minestuda isegi. Kehaosa, mida rohkem kardetakse, on nägu ja iseäranis silmad; pilgud, mis heidetakse silmadele, on otse väljakannatamatud. Piinliku tunde ja kartuse tagajärjeks on, et see isik püüab ennast kõrvale hoida neist pilkudest: kõige pealt püüab ennast mitte näidata avalikult, ei lähe see mitte korda, siis vähemalt eemalduda pilkudest; läheb ta kuhugi seltskonna tupp, siis mitte üksi, ega kellegi ees, vaid mõne teise taga. Toas peidab ennast meeldi kuhugi nuka, mööbli varju, aga mitte nii, et temale otse peale paistab valgus ja igapidi katsub varjata oma nägu teiste pilkude eest. Mõned kannavad tumedaid prille, et varju leida teiste pilkude eest. Siin aitavad muudugi palju kaasa mitmesugused psüühilised läbielamused ja elutingimused.

Hariliku kartuse tundele seisab lähedal nõnda nimetatud *thanatomania* (Seligmann).

Hirmu tagajärjed võivad veel palju suuremad olla ja lõppeda isegi surmaga. Prantsuse ususõdade ajal 1562. a. taheti üht noormeest hukata; selleks hakati teda lahti võtma riidest, kuid ta suri hirmu pärast juba siis, kui oli alles vabastatud riidest pooltest saadik.

1904. aastal Ameerikas, Cincinnati osariigis tahtis keegi noor naisterahvas ennast mürgistada karboolhappega, mida ta oma teades sisse võttis ja suri. Lahkamisel aga hapet ei leitud, vaid ta oli eksikombel võtnud ühte hariliku mikstuuri, kuna puutumata oli pudel karboolhappega. Surm järgnes muudugi ettekujutusest, nagu oleks joonud ta müriki.

Nii näeme, et kartus muudab organite tegevust, inimesed võivad selle mõjul haigustuda ja ka surra. Samuti on ka lugu kurja silmaga, mille mõjul tekivad samad haigused, mis kartusestki. Rahvas, kes üles kasvanud ebausust, et silm võib kahetada ja tekitada õnnetust, kardab silma ning usub tema hävitavat jõudu. Arusaadav, et selline kartus mõjub suggestiivselt ja kartja haigustub silmavaate mõjul. Nõidusega pole siin aga midagi tegemist ja haigustumises pole süüdlane mitte silm oma maagiliste kiirtega, vaid subjekt, kes seda kardab. Kui viimane ei kardaks silma, siis ta ka ei haigustuks. Nagu teame, on kombeks, et õnnetuse või haiguse puhul, nende põhjuse mitteteadmise pärast, otsitakse põhjust sündmuses, mis eeldus õnnetusele või mida võib siduda kuidagi viisi sellega. Näiteks kui kuskil ebausklikus talus peale võõra külastamist haigustub keegi või tekib mingisugune õnnetus, siis oletatakse, et siin on tegemist kahetamisega.

Nii siis ebakausaal ühenduse otsimine, ebausik ja kartus etendavad peaosa kurja silma küsimuses.

Kirjandus.

Bastian: Ethnologische Elementargedanken in d. Lehre vom Menschen. Berlin 1895. — Boecler, Joh. Wolfg.: Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche. Reval 1854. — Brav: Ophthalmic subjects in talmutic literatur. Ophthalmology 1906. — Eisen, M.: Eesti Kirjandus 1927. — : Eesti Mütoloogia. — Grünthal, J.: Eesti rahvameditsiin. Eesti kirjandus 1924. — Hirschberg: Handbuch d. Augenheilkunde Graefae-Saemisch, 2 Aufl., Bd. 12. — Holzmayer, J. B.: Osiliana, in Verhandl. d. Estnischen Gesellschaft. Dorpat 1873. — Homer: Odyssee u. Iliade, V, XI, deutsch v. Joh. Heinr. Voss. Stuttg. 1881. — Hovorka u. Kronfeld: Volksmedizin, I, II. (tsit. Seligmann) — HupeI, A. W.: Topograph. Nachrichten von Lief. u. Estland II. 140. Riga 1777. — Koran, ed. Henning, Sure 113, 68, 51. — Kreutzwald, F. u. Neus, H.: Mytische u. magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg 1854. — Lehmann, A.: Aberglauben u. Zauberwesen von d. ältesten Zeit an bis d. Gegenwart. Stuttg. 1898. — Magnus, H.: Die Sprache der Augen. Wiesbaden 1885. — : Das Auge in seinen ästhetischen und culturgeschichtlichen Beziehungen. Breslau 1876. — Magnus, Claus: Historia de gentibus septentrionalibus, Lib. IV, Kap. I. Antwerpen 1561. — Manninen, J.: Sündimine ja lapsepõlv eesti rahva traditsioonis. Eesti Arst 1924. — Nork, E. Sitten u. Gebräuche d. Deutschen, in J. Scheible's Kloster. Bd. 12. Stuttg. 1849. — Robiano: Neururgie od. d. teirische Magnetismus. Deutsch, v. Schötteln. Stuttg. 1849. — Russwurm, C.: Eibofolke od. die Schweden an den Küsten Estlands u. auf Runö. Reval 1855. — Schwenck, K. D.: Finnen. in Mythologie der asiat. Völker. Frankf. 1853. — Seligmann, S., D.: Böse Blick u. Verwandtes. Berlin 1910. — : D. Zauberkräft des Auges. Hamburg 1922. — Schmidt-Rimpler, H. D.: Ausdrück im Auge u. Blick. Berlin 1876. — Talmud Meila (tsit. Seligmann). — Wallner, R.: Eesti rahvarohitudde sõnastik. Tallinn 1929. — Wiedemann, F. J.: Aus d. inneren u. äusseren Leben der Esthen. St. Petersburg 1876.

Eesti vanavara:

ERA II 9.204 (24); ERA II 12320 (11); ERA II 5.533; ERA II 13.66/7 (55); ERA II 7. 458 (7). — EK_n S 48 IV. 25 (2); EK_n Sc 81 (10). — EKS 8° 3. 150 (127); EKS 8° 3. 114/5 (101) 2. — ERM II 12. 502 (9); ERM 26, 18; ERM 64, 59, 186; ERM 63, 58, 809 (10); ERM 63. 58829/30. — H I 9. 33 (1); H I 2478 (87); H I 6. 68. — H II 74. 829 (22); H II 24. 178 (9); H II 74. 883 (5); H II 6089/90 (43); H II 74, 883 (6); H II 20, 816; H II 66. 676 (243); H II 32. 231 (14); H II 60. 88/9 (48); H II 59. 838 (35); H II 58. 503 (28); H II 11. 42 (17). — H III 25. 93.(6); H III 25. 93/4 (c). — H III 19. 366 (83); H III 21. 374 (18); H III 16, 399 (7); H III 11, 569 (7); H III 11. 735/6 (7); H III 19. 327 (11); H III 23, 531 7. — HGr. Or. 285/6 (33). — H. R. 2. 6 (31); H. R 6. 787. — H Mapp, 461. — Hiu VII 6. 290 (39³). — Dr. phil. O. Loo rits'a kogu. — Dr. phil. nat. G. Vilbergi kogu.

